

KENTLEŞME SÜRECİNDE DİNİ HAYAT*

Arş. Gör. Dr. Celaleddin ÇELİK**

1. Sosyo-Kültürel Değişmenin Mekanı Olarak Kent

Bir yerleşim türü olarak kent, gerek temel alınan yaklaşım ve kuramlar, gerekse farklı tarihsel ve toplumsal tecrübeler ışığında değişebilen tanımları içermektedir. Farklı niteliklere sahip olsa da genel olarak bu tanımlarda kentin, fiziki ve sosyo-kültürel arka planı ile tarihin belli bir gelişim evresine tekabül ettiği düşüncesi baskın görünmektedir.¹

Kent tanımlarında öne çıkan bir başka önemli vurgunun da nüfus yoğunluğu ve mekansal genişlemenin yanı sıra uzmanlaşma ve işbölümü üzerine temellenmiş, geleneksel bağların gevşediği, ikincil, resmi ve anonim ilişkilerin geliştiği bir sosyo-kültürel muhiti temsil eden kentsel hayat üzerine olduğu söylenebilir.² Belli düzeyde idealizm de taşıyan bu temalar³, klasik sosyologların genel olarak bu durumu bir köy-kent karşıtlığı temelinde açıklama eğilimlerini ve idealizasyonunu göstermektedir. Tönnies'in kırsal ve kentsel yaşamı niteleyen *gemeinschaft* ve *gesellschaft* tiplemesi ile Durkheim'in *mekanik* ve *organik dayanışma* ikilemi, Redfield'in *folk toplumu* ile *kent toplumu* ayrımları genel olarak kırsal-geleneksel ile kentsel-modern yapılar arasındaki gerilim ve farklılaşma üzerine kurgulanmış tipolojilerdir.⁴ Böylece geleneksel değer, form ve ilişkilerin hakim olduğu homojen kırsal cemaatin karşısına uzmanlaşma, işbölümü, kurumsallaşma ve bürokrasinin yaygınlaştığı heterojen kültürel yapı içinde kentsel toplumun formatları ortaya konmaktadır.

Kırsal hayat karşıtlığı temelinde yapılan bu soyutlamalara ve nitelemelere karşın, içinde yaşadığımız karmaşık bir yapı ya da kültür olarak kentin, niceliksel ölçütler dışında, niteliksel olarak özgün bir tanımını ortaya koymanın zorluğu a-

* Kentleşme ve dini hayat arasındaki etkileşimin teorik düzeyde ele alındığı bu yazıda, bazı yaklaşım ve kanaatlerimizin empirik referanslarını "Şehirleşme ve Din-Konya Örneği-" isimli doktora çalışmamızda ulaştığımız sonuçlar oluşturmuştur.

** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹ Bu konudaki yaklaşımlar özellikle kentleri köy-kent karşıtlığı temelinde kurgulamaya çalışırlar. Bkz. Ayda Yörükkan, *Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri*, Ankara 1968, ss.19-26.

² Bkz. Louis Wirth, "Urbanism as a Way of Life", *The City Reader*, Ed. Richard T. Le Gates-Friedrich Stout, London 1996, ss.192-193; Nels Anderson, "The Urban Way of Life", *Urban Sociology-Contemporary Reading*, Ed. Fuad Baali-Joseph S. Vondiver, USA 1970, ss.97-98.

³ Wirth, "Urbanism", s.194; Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, Ankara 1993, s.71.

⁴ Richard Appelbaum, *Toplumsal Değişim Kuramları*, Çev. Türker Alkan, Ankara tsz., ss.26-27; Barlas Tolun, *Sosyoloji*, Ankara 1993, s.160; Beşir Atalay, *Sanayileşme ve Sosyal Değişme (Kırık-kale Araştırması)*, Ankara 1983, s.32.

çıktır. Zira mevcut kentlerin ayrı coğrafyalarda farklı niceliksel ve daha da önemlisi kendilerine özgü tarihsel-kültürel özellikler taşımaları, kent tanımlarını üzerinde uzlaşma sağlanmış sabit bir kuramsal tabana oturtmayı engellemekte ve bu durum, hemen her kentin kendine özgü ölçütler içinde tanımlanmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu doğrultuda şekillenen tanım ve çerçevelerin, toplumsal gerçekliğin bütünlüğünü ifade etmede yetersiz kaldıkları; ekonomik, toplumsal ve kültürel açılardan kırsal ve kentsel özellikleri karşılaştırmaktan öteye geçemedikleri⁵ söylenebilir.

Esasen kırsal ve kentsel yerleşim birimleri arasındaki ayrımı temel alan bu tipolojilerin günümüzde özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki belirgin sosyolojik farklılıkları ifade etmekte bir zaaf içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumu “kent” ve “kır” kavramlarına atfedilen kültürel anlamların toplumsal ve tarihsel bağlamlara göre farklı içerikler kazanmasıyla ilgili görmek mümkündür. Kentin klasik sosyolojik yaklaşımlarda genelde düz-çizgisel evrimci bir mantıkla *yenilik*, *toplumsal değişme* ve *modernlik* kavramlarıyla ilişkilendirilmesi, belki de bu farklı gerçeklik ve bakış açıları için en ilginç örneklerden birisini oluşturur. Öte yandan Batı düşüncesi içerisinde de kentsel ortam kimi yaklaşımlarda, “ilerleme, uygarlık ve aydınlanmanın taşıyıcısı” olarak olumlu, kimi yaklaşımlarda da “toplumsal hastalıklara, ahlaki çöküntüye ve toplumun yıkılmasına yol açan” olumsuz özelliklerle idealize edilmektedir.⁶ Bütün bunlarla birlikte, içerdiği kurumsal ve yapısal özellikleri ile kentlerin, tarih boyunca insanların zihniyet, değer ve tutumlarını büyük ölçüde belirleyen, kültürel anlamda bir yaşama tarzını ifade eden temel bir olgu oluşu da gözardı edilemez. Öyle ki “kent” ve “uygarlık” (*city ve civility, medine ve medeniyet*) kavramlarının etimolojik köken ortaklığı, bir anlamda zihinsel düzeyde uygarlıkla kent hayatı arasındaki bir yakınlığa işaret etmektedir.⁷ Kent ve uygarlık bu anlamda, insanın sosyal yapıya ve istikrarlı bir hayat tarzına duyduğu ihtiyacın ifadesi⁸ olarak şekillenmekte, hayat bulmaktadır.

Tarihsel süreç içinde kan bağı, cinsiyet, yaşa dayalı statü ve etnik ayrımcılık gibi sınırlı bağların çözümlenmesine yol açarak eşitlik idealinin yayılma alanı olan kentler, bu yönüyle âdeta ahlaki bir geleneğin zemini haline gelmiştir.⁹ Kentin değişik gelenek, etnik ve dinî kökenlerden, çeşitli sosyo-ekonomik ve eğitim kategorilerinden oluşan heterojen bir yapıyı yansıtması, ona farklılıklara yönelik *toleransın* da güçlü olmasının beklendiği bir ortam işlevi yüklemektedir. Bu ortamda kurumsallaşan ilişkiler çoğunlukla işbölümü ve uzmanlaşma çerçevesinde, yarışma ve

⁵ Tolan, *Sosyoloji*, s.160.

⁶ Bkz. R.J.Holton, *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, Çev. Ruşen Keleş, Ankara 1992, s.11. Bookchin bu algılayış biçimlerini : “kentnin kendi kozmopolit kültürü ile seküler yurttaşlık kurumlarını, dar görüşlü taşrallığa ve köylerin sınırlayıcı aile bağlarına karşı her zaman savunduğu vurgusunun yanı sıra, temiz ve erdemli kır hayatının kirli ve günahkar kent dünyası ile ahlaki bir karşıtlık oluşturması, manici inancı çağırıştırır biçimde gerçeğin kaba bir şekilde basitleştirilmesi”⁶ olarak yorumlamaktadır. Bkz. Bookchin, *Kentsiz kentleşme*, s.31.

⁷ Richard Senneth, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Durak-Abdullah Yılmaz, İstanbul 1996, s.330; M.A.Kılıçbay, *Şehirler ve Kentler*, Ankara 1993, s.11-2.

⁸ Gülzar Haydar, *Şehirlerin Ruhu*, Çev. Gürkan Sekmen, İstanbul 1991, s.87.

⁹ Murray Bookchin, *Kentsiz Kentleşme*, Çev. Burak Özyalçın, İstanbul 1999, s.18.

başarıya yönelik bir tutum içinde gerçekleşir.¹⁰ Geleneksel cemaat bağları ve himaye sistemlerinden farklı bir dinamiği gösteren bu durum kente özgü bireysel hayatın ve bireyciliğin önünü açmaktadır.

Modernleşme sürecinde kendisine belli işlevsellikler atfedilen kentlerin kırsal alanlardan farklı biçimde, akrabalık ilişkilerinin gevşediği, mesleki örgütlenmelerin ortaya çıktığı, sosyal baskı mekanizmalarının sınırlandığı, bireyin "ben" olarak toplumsal ilişkilerde yer aldığı toplum özellikleriyle öne çıktığı görülmektedir. Ancak kent olgusu zaman içerisinde yeniden tanımlanmayı gerektirecek bir takım değişimlere de maruz kalmıştır. Öyle ki günümüzün modern kentleri sanayi devrimi öncesi kentlerle karşılaştırıldığında çok farklı bir yapıya ve etkinliğe sahip görünmektedir. Kentsel ortamlar daha çok kitle iletişim araçları ile kamuoyunun yönlendirildiği mekanlar haline gelirken, kırsal alanlarda kentlerle olan çatışma ve zıtlıklarını bu süreçte kaybetmektedirler. Dolayısıyla modern kent yapısının, bireyselliği yaşama anlamında kendisine yüklenen misyona aykırı bu beklenmeyen görüntüsü, kent hayatına yönelik eleştirilerin de odak noktalarından birini teşkil eder.

Modern kent, toplum yapısında ve kültüründe önemli değişimlere yol açan nüfus artışı, sanayileşme ve kentleşme olgusu ile bağlantılı bir gelişmenin mekan-sal alandaki yansımasıdır. Yapısal şekillenışı ve içerdiği kurumsal ve bürokratik mekanizmalar itibarıyla modern kent, özellikle Batı'da Sanayi devrimi ile hızlanan kentleşme sürecinin etkilerini taşımaktadır. Bu tarihsel bağlama uygun olarak kentler, modern sosyal hayatın özelliklerini içermesi,¹¹ katılımcı bir kültüre beşiklik etmesi, yanı sıra eğitim ve iletişim imkanlarının artması, dinî, felsefî ve ideolojik değer sistemlerinin çoğullaşması ve sekülerliğin yaygınlaşması gibi niteliklerle karakterize olmaktadır.¹² Bu bakımdan modern kent olgusuna yönelik tasvirler, daha çok Batı'nın tarihsel gelişiminin gölgesi altında karşımıza çıkmaktadır.¹³ Dolayısıyla modern kent hayatına ilişkin tanım ve tasavvurlar, genel olarak bu sürecin dışında kalan değişik kültürel ve tarihsel durumları dışarıda tutma zaafını taşımaktadır.

Geleneksel ahlaki müeyyideler yerine toleransın ve uzlaşmanın, aile ve akrabalık bağlarına dayalı birincil ilişkiler yerine bürokrasiye özgü ikincil, anonim ilişkilerin öne çıkması, sadece modern kent hayatının niteliklerine değil, aynı zamanda onun diğer gelişim süreçleri ile farklılığına da yapılan bir vurgudur.¹⁴ Burada modern kent hayatını karakterize eden kurumsallaşma faktörünün sosyo-kültürel boyutta ki zihniyet ve ilişki sistemlerini belli ölçülerde yönlendirmesi, hatta belirlemesi gerçeği gözardı edilmemelidir.¹⁵ Zira çeşitli hizmetler ağına bağımlı hale gelen kent insanı, özel hayatı ile toplumsal ilişkilerinin arasını açmaya özen göste-

¹⁰ Ayşe Ayata, "Geleneksel ve Modern Dayanışma", *Dünyada ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler*, Ankara 1994, s.325; Beşir Atalay, *Sanayileşme ve Geleneksel Yapı (Japonya Modeli)*, Ankara 1984, s.11.

¹¹ Anthony Giddens, *Sociology*, Oxford 1991, s.558.

¹² Samuel Eisenstadt, *Tradition, Wandel und Modernität*, Frankfurt am Main 1979, s.59.

¹³ İhsan Sezal, *Kentleşme*, İstanbul 1992, s.16.

¹⁴ Gülden Erkut, "Kentleşme Sürecinin Sosyolojik Boyutu", *Kentleşme ve Kentleşme Politikaları*, İstanbul 1991, s.59.

¹⁵ Kemal Görmez, *Kent ve İnsan*, İstanbul 1991, s.27-28.

rerek, kamusal hayatı çevreleyen ikincil ilişkileri kullanmayı öğrenmektedir.¹⁶ Kent insanı rasyonel temelde kurumsallaşmış kamusal hayatta zamanla niteliksel değerleri niceliksel değerlere irca etmeye, zamanını ve başka insanlarla olan ilişkilerini belli ölçülere göre ayarlamaya başlar. Böylece zaman kullanımına ilişkin dakiklik ve kesinlik ve kent kültürü bireylere aktarılır yada bu sürece katılanlar tarafından içselleştirilir.¹⁷ Doğal olarak bir kültürü ifade etmeye başlayan bu ilişkiler ve işleyiş biçiminde kent, mensuplarında kendi yapısal dinamikleriyle uyum arz eden bir zihniyet ve hayat tarzı geliştirecektir.

Bir kent ortamında yaşama imkanı, kentsel hayatın çeşitliliği ve zenginliği ile varlık bulan bu zihniyetin içselleştirilmesine bağlı görülmektedir.¹⁸ Diğer taraftan kentsel yapıda üstün ve etkin bir konuma çıkan *aktın*, geleneksel mekanizmaların kuşatıcılığına karşı öznel hayatı koruma gibi yeni bir işlevi¹⁹ ile öne çıktığı söylenebilir. Kentte zihinsel açıdan farklılaşmayı besleyen ekonomik ve sosyal hayatın temposu ve çoğulluğu, genel olarak hayatın ritminin, düşüncenin çok daha yavaş, alışılmış ve daha derinden hissedilen duygusal ilişkilere oturduğu kırsal yapılardan kopuşu ya da karşıtlığı ifade etmektedir.²⁰

Bu anlamda modern kent hayatı, kültürel düzeyde içselleştirilmesi gereken zihniyet ve davranış özellikleri gerektirmektedir. Bu kültüre uyum sağlayabilmenin temel anahtarlarından birini de “bir yabancı olarak kısıtlı ilişkiler kurma yeteneği” belirlemektedir.²¹ İlişkiler temelinde gittikçe soyutlaşan bu yapıda, doğal olarak yüz yüze temaslar zayıflamakta, arkadaşlık dışındaki ilişkilerin yerini, toplumun birey üzerine empoze ettiği anonim roller almaktadır.²² Böylece kent, yalnızca insanların içinde yaşayıp hareket ettikleri yer değil, aynı zamanda bir *yaşama biçimi* olarak algılanmakta ve kolektif hayatın sahnesi olarak şekillenmektedir.²³

Öte yandan kentin çok sayıda insana ve geleneklere bağlılığın aksine, özgürlük imkanı sunarak özerkliğin ve özel alanın korunmasına müsait bir ortam oluşturduğu, açıkçası *kent havasının özgür kıldığı* düşüncesi çok yaygın bir kabuldür.²⁴ Buna göre kentsel ortam, kişileri daha sınırlı ve kişisel ilişkilerden, başkalarının gözetimi ve müdahalesinden kurtarıcı bir anlayış geliştirir. Kişi artık özel alanına kimseyi sokmadan kamusal bir mekanda yaşayabilme zemini bulur. Kentsel çevrede hakim olan “sivil dikkatsizliğin” sağladığı “ahlaki görünmezlik”, kişiye ummadığı ölçüde bir özgürlük alanı sunar.²⁵

¹⁶ Harvey Cox, *Stadt ohne Gott*, Stuttgart 1967, s.54.

¹⁷ George Simmel, “Grosstädte und das Geistleben”, *Die Grosstadt Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung*, Dresden 1903, ss.190-191.

¹⁸ Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul 1998, s.80.

¹⁹ J.R. Mellor, *Urban Sociology in an Urbanized Society*, London 1977, s.184-185.

²⁰ Mellor, *Urban Sociology*, s.184-185; Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, Ankara 1993, s.46; Simmel, “Grosstädte”, ss.185-186.

²¹ Bauman, *Postmodern Etik*, Çev. Alev Türker, İstanbul 1998, s.189.

²² Zijderveld, *Soyut Toplum*, Çev. Cevdet Cerit, İstanbul 1985, s.95.

²³ Kevin Robins, *İmaj*, Çev. Nurçay Türkoğlu, İst.1999, s.209.

²⁴ Cox, *Stadt ohne Gott*, s.51-52.

²⁵ Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, s.80.

Modernleşme sürecinde kent, kırsal kesimlerden göç edenlerin modernite deneyimini daha yoğun şekilde yaşadıkları bir mekandır. Kent içerdiği ilişkiler ve imkanlar ile modern kültürün oluştuğu ve yeni kuşaklara öğretilerek iletildiği uygun bir alandır. Kentin heterojen ve yoğun ortamında kentliliğe zorlayan bir hayat dinamiği bulunmaktadır.²⁶

Öte yandan kent hayatı ve ilişkilerini çeşitli düzeylerde bireysel ve toplumsal çözülmenin kaynağı (mekanı) olarak gören karamsar yaklaşımların, kolaylıkla göz ardı edilemeyecek gerekçeleri bulunmaktadır. Burada özellikle *modern kentin*, “mal mübadelesine yönelik pazar yapısı” eleştirilerin odak noktasını oluşturmaktadır. Bireyciliğin öne çıktığı bu yapıda, benliğin özel yaşamla sınırlanması, parçalanıp egoizme dönüşmesi gibi hususlar kendini gösterir. Bu anlamda artık kenti bir arada tutan, etik bir bağ değildir. Kentin bir *pazar* yeri haline gelmesi, onun daha çok bir ekonomik birim olarak şekillenmesine ve algılanmasına yol açmaktadır.²⁷ Kültürel bütünlüklerini ve benzersizliklerini hızlı kentleşme sürecinde yitiren kentlerde, geleneksel değerlerin yerini, git gide *özel yaşam*, *kendi isteklerine düşkünlük*, sentetik bireysel kültür ve *privatizm* alır. Bu yönleriyle kentleşme, post-modern eleştirilerde modern dünyanın uğradığı tarihsel değişimin ve ekolojik açıdan bozulmasının, organik nitelikteki insani ilişkilerin sentetik ilişkilere dönüşmesinin simgesi olarak öne çıkmaktadır. Eleştirel bir açıdan bakıldığında, kentleşmenin aileden yerleşime bütün toplumsal hayatın, çeşitliliğin, karşılıklı etkileşimin ve yaratıcılığın erozyona uğrayışının trajik öyküsü olarak okunması mümkündür. Kentleşme yayıldıkça, onu yönetmek için gerekli olan bürokratik mekanizma da büyür ve gittikçe totaliter bir özellik kazanmaya başlar; kendi özel hayatına indirgenmiş birey ise egoizm ve korkunun sıkıntısı altında tüketici olmaktan çıkıp, gide rek sıradan bir ticari mala dönüşebilmektedir.²⁸

Öte yandan Baumann’ında işaret ettiği gibi kent hayatına özgü, insanlar arasında aşılması güç bir mesafe ve sakinme duvarı oluşturan “uygar ilgisizlik” tutumu, yani “incelikli bedensel duruş”, yabancılarla birlikte yaşanan kent ortamında bir tür güven mesajı iletmektedir.²⁹ Ancak bu ilişki şeklinin vermiş olduğu güven mesajının yanı sıra bazı kaygılara da yol açması kaçınılmazdır. Kent ortamının daha fazla bireyselleşmeye yol açan özgürleştirici yönü, aynı zamanda gitgide artan bir yalnızlaşmaya yol açabilmektedir. Toplumsal bağlarından uzaklaştıkça özgürleşen bireyler bu seferde devasa kurumlar karşısında kendilerini bir acziyet içinde hissedebilmektedirler. Bu psikolojik durum, bir yandan bireylerin dayanışma sağlayıcı kentsel formlara ve alanlara yönelmelerini güdülerken, diğer yandan da onu cemaatlerin bireyleşmeyi önleyici yapılarında tutulup kalmasına neden olabilmektedir.³⁰ Kişiler arası ilişkilerdeki resmilik, soğukluk ve anonimlik, kişileri belli ölçülerde bir koruyucu olarak sıcak ve içten ilişkilere yer veren cemaat hayatına

²⁶ Rana A. Aslanoğlu, *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa 1998, s.103-104.

²⁷ M.Bookchin, *Kentsiz Kentleşme*, ss.226-227.

²⁸ Kentin toplumsal ve etik bir birliktelikten çok bir pazar yeri olarak algılanmasına ilişkin eleştiriler için bkz. M.Bookchin, *Kentsiz Kentleşme*, s.282-285.

²⁹ Bu konuda bkz. Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, s.79-80.

³⁰ Ayşe Ayata, “Dayanışma”, s.326.

yönelmelerine zemin hazırlamaktadır.³¹ Kent burada paradoksal bir şekilde, bireysellik kazanmış kişiliğin mümkün alanı olmaktan çok, bireysel özerkliğinin eridiği bir yapı haline dönüşebilmektedir. Öte yandan birincil grupların duygusal kontrollerinin azalması ile birlikte heterojenlik ve kültürel çatışmanın artması, “sapma” için daha uygun bir ortam ve fırsat üretebilmektedir.

Düzenli üretim ve tekdüzeliliğin yaygınlaşması, kültürel benzeşme ve sürüleşme, eğitim sistemlerinin tek tipleştirilmesi, kitlesel bilgi ve boş zamanların pasif etkinliklerle geçirilmesi, kentte mekanikleşme potansiyeli taşıyan bir hayatın bulunduğunu gösteren olgular olarak anlaşılabilir.³² Bunlara bağlı olarak kent ortamındaki kurumsal yapının aşırı derece parçalanması ve insanlardan bağımsız olarak gelişmesi, bireylerin topluma yabancılaşmasına, kendi özerk dünyaları ile kurumsal çevreleri arasında bir uzaklaşmanın ortaya çıkmasına neden olmaktadır.³³ Böylece şekillenen *rasyoneellik* ve *bürokratik yapı*, geleneksel-kırsal hayattaki değer sistemlerinin yol göstericiliğini devre dışı bırakarak, bütün sosyal ilişkileri kurumsal yapılar içinde yönetmelik ve kurullarla kuşatır. Dolayısıyla kentsel ortamlardaki kültürel formların insani özelliklerinden uzaklaşması (de-humanized) ve kişilik bütünlüğünün parçalanması gibi olgular, yalnızlaşan bireylerin ya ‘kabilelerini aramalarına’³⁴ ve cemaatlere yönelmelerine ya da ‘farklı olmaya’ yönelmelerine neden olmaktadır.³⁵

Kozmopolitleşen kent hayatında, isimsiz ve kişisiz yığınların kışkırttığı bir tecrit edilmişlik duygusuyla köşeye sıkışan birey, neşeli ya da vurdum duymaz olamaz. Dayanışmadan yoksunluğun getirdiği bu korku içinde birey, kendini önemsiz, yalnız ve vazgeçilebilir hissetmeye başlar.³⁶ İnsani ilişkilerin etik niteliklerini kaybedebileceği bu süreçte, ahlaki anlamını yitirmiş çok çeşitli anlayış ve tutumlar artık mümkün hale gelebilir. İşte bu noktada Durkheim, kolektif bilincin bireysel bilinçler üstündeki ağırlığının azaldığı, ortak inanç ve değerlerin bireylerce yorumlandığı, sosyal ilişkiler dokusunun çözülerek değerlerden uzaklaşma ve kopma olgusunun arttığı modern kent toplumlarında *anominin* ortaya çıktığını düşünür.³⁷

Kentin ve Kentleşmenin Farklılaşan Görüntüleri

Modern kent ve kentleşme olgusunu gerek ortaya çıkış gerekse yapısal nitelikleri bakımından farklı kılan bazı özellikleri bulunmaktadır. Özellikle sanayileşmiş Batı ülkelerinde kentlerin piyasa mekanizması şartları içerisinde gelişmesi, nüfusun kaynaklara nispeten az olması, fiziksel mekan ile kültürel yapı arasında bir eşzamanlılık oluşu ve kentlerin, mensuplarının davranışları üzerinde önemli etkileri

³¹ Sarıbay, “Kent: Modernleşme ile Post-Modernleşme Arasındaki Köprü”, *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, s.41.

³² Henri Laborit, *İnsan ve Kent*, Çev. Bertan Onaran, s.109-110.

³³ Zijderveld, *Soyut Toplum*, s.86, 221-222

³⁴ Bu duruma hemşerilik temelinde ortaya çıkan dayanışma ağlarını örnek verebiliriz.

³⁵ Sarıbay, “Kent”, s.40-41.

³⁶ Bookchin, *Ekolojik Toplum*, s.141; Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, s.79-80.

³⁷ Nuri Bilgin, *Kolektif Kimlik*, İstanbul 1995, s.87.

bulunan birer alt sosyal sistemler olarak işlev görmesi gibi nitelikleriyle Batı-dışı toplumların kentlerinden farklılaştıkları görülmektedir.³⁸

Batı'da modern kentin, sanayileşmeye bağlı olarak artan ekonomik ve teknolojik imkanların bir sonucu olarak şekillendiği kabul edilir. Oysa gelişmekte olan toplumlarda kentler genelde teknolojik ilerleme ve sanayileşmeden çok, kırsal alanlardan göç, doğum ve ölüm oranları arasındaki farkın fazlalığı gibi nedenlerle gelişmektedir.³⁹ Bu durum kültürel tezahür ve kurumsallaşma bakımından "kent" olgusunun Batı ve Batı-dışı toplumlarda farklı bir sürece tabi olarak nitelik kazandığını göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde kentleşmenin sanayileşme ile bağıntısı, az gelişmiş ülkelere göre daha yoğundur. Oysaki az gelişmiş ve gelişmekte olan toplumlarda kentleşme bazı niceliksel göstergeleri taşımakla birlikte niteliksel sonuçlar bakımından problemlidir. Buna bir örnek vermek gerekirse Doğu Avrupa, Latin Amerika ve Asya'da kentleşme, 'yüksek okuma yazma oranı, kitle iletişim ve ulaşım araçlarının hızla yaygınlaşması' gibi özellikleri göstermesine rağmen 'özerk rasyonel kurumların' gelişmesi gibi nitel yansımaları paradoksal biçimde negatif bir görüntü sergilemektedir.⁴⁰ Gelişmekte olan ülkelerde kentlerin çok kısa bir zamanda büyümesi, onların her şeyden önce sosyal ve zihinsel alt yapıyı teşkil etmede gereken önlemleri almak için çok kısıtlı bir süreç yaşadıkları anlamına gelmektedir.

Başka bir ifade ile söylersek, Avrupa'da kırdan kente akın öncelikle sanayileşme nedeniyle tezahür ederken, Üçüncü Dünya'da ise sanayileşmeden önce kentler fiili olarak kalabalıklaşmaktadırlar. Buna göre, sanayileşmeden daha hızlı bir tempoyla ilerleyen gelişmekte olan ülkelerin kentleri, bir sanayi merkezi olmaktan çok, ticari ve siyasal merkezler görünümünü kazanmaktadırlar. Sanayi desteğinden yoksun olan bu kentlerde hizmet ekonomisi gelişmekte, kentlere göç eden nüfus da çoğunlukla hizmetler veya marjinal işlerde çalışmakta, bu nedenle de ortalama geçim düzeyinin altında bir yaşam sürmektedirler. Yeterli alt yapı imkanlarının olmaması ve maddi sıkıntılar nedeniyle göçmenler önceden kente gelmiş akraba ve hemşehrilerinin bulunduğu semtlere yerleşmekte, böylece gecekondu alanları oluşmaktadır.⁴¹

Kentleşmenin Batı toplumlarına özgü gelişimi, nedenleri ve sonuçları bakımından bir kent kültürü ya da kentsel gelişimin her yerde aynı olmayan bir tarzda ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Zira hızlı kentleşmenin yaşandığı Batı-dışı toplumlarda alt yapı eksiklikleri, insanların "modern kent" kavramına işaret eden kentli hayat kalıplarına ulaşabilmelerinin esaslı engellerinden birini oluşturmaktadır. Çarpık kentleşmenin en önemli göstergesi olan gecekondu mahalleleri, göçmenlerin sosyal ve ekonomik bakımdan kent standartlarına ya da normlarına uygun bir hayat tarzına geçiş yapmalarına imkan vermemektedir. Dolayısıyla çok sayıdaki nüfusun, 'merkez'in ya da kent hayatının standartları dışındaki yaşantıları, genel

³⁸ Keleş, *Kentleşme Politikası*, s.31; Eyüp İsbir, *Kentleşme, Metropolitan Alan ve Yönetimi*, Ankara 1982, s.26.

³⁹ Emre Kongar, "Kentleşen Gecekondu Ya da Gecekondulaşan Kentler Sorunu", *Kentsel Bütünleşme*, Ankara 1982, s.24.

⁴⁰ Eisenstadt, *Tradition*, s.129.

⁴¹ Yakut Sencer, *Türkiyede Kentleşme*, Ankara 1979, s.28.

toplumu da sarsan bir intibak ve bütünleşme sorununu beraberinde getirmektedir. Bu şartlar altında çoğu kez bütünleşme gerçekleşmemekte, kentle sadece geleneksel ve kentsel toplumun her ikisine de ait olmayan bir ara kültür formunda, ya da tampon kurumlar aracılığıyla bir ilişki kurulmaktadır.⁴² Daha göç döneminin başından itibaren başlayan gelenekler ve kabuller dünyası farklı olan çeşitli kültürel çevrelerin birbirleriyle karşılaşması, bazen bir kültür çatışmasına bazen de bir kültürleşmeye (acculturation) yol açabilmektedir. Farklı kültürel grup ve kimliklerin sürekli ilişki ve etkileşimi sonucunda gruplardan birisinin ötekine ait kültürel öğeleri kabul etmesi, benimsemesi ve ortaya yeni bir kültürel bileşimin çıkması söz konusudur. Ancak bu kültürel bileşimin görülmeyip ikili bir toplum yapısının ortaya çıktığı durumlarda, yeni alt kültürler üreten bir kültürel çatışma ya da kutuplaşma olgusundan söz edilebilir. Bu yönüyle gelişmekte olan ülkelerde kırsal göç, kentleri *kentin köylüleşmesi* (ruralizasyon) anlamında yeni bir sürece sokmakta, gecekondu kültürü, kent hayat tarzını etkileyen yeni ilişkileri getirmekte ve bu anlamda kent kültürü dönüşmektedir.

Çarpık kentleşme olgusunu yaşayan toplumlarda sosyo-kültürel yapı, içerdiği farklı sorunlar nedeniyle kendine özgü çatışma ve uyum dinamikleri üzerinde şekillenmektedir. Buna göre kente yerleşim, intibak ve kurumsallaşmanın bir takım ara, tampon kurumlarla ve bazı patronaj ilişkileri ile ikame edilmeye çalışılması sıkça rastlanan bir uyum tarzı olarak kendini gösterir. Özellikle göçün ilk dönemlerinde geleneksel geniş ailenin, akraba ve hemşehrilik dayanışma mekanizmalarının kentsel ortama geçişin yumuşak ve sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesinde bazı işlevler yüklendikleri söylenebilir. Ancak bu ilişkilerin kent hayatına ve kültürüne sosyo-ekonomik donanımsızlıklardan kaynaklanan sosyo-psikolojik tepkileri hafifletici olumlu işlevlerinin yanı sıra değişimin bilinç durumuna alışamama, yabancılaşma ve farklı sosyo-kültürel kalıplar temelinde ayrımlaşma gibi olumsuz sayılabilecek gelişmelere de yol açabileceği açıktır. Göçmenleri bu tür ara kurumlara ya da himaye ağlarına yönelten nedenler arasında iş ve konut imkansızlıkları gibi sosyo-ekonomik sorunlar olduğu kadar, kendilerini bir yabancı olarak hissettikleri kentsel ortamda bir anlamda güven temelinde kişisel, birincil ilişkilere duydukları psikolojik ihtiyaçlar da bulunmaktadır. Ancak sosyal ve psikolojik güvence temin etme amacına yönelik himaye ağlarının zaman içerisinde, kentle bütünleşmenin aksine kentte ayrımlaşan başka sosyal kimliklerin ve grupların pekiştirici bir unsuru haline geldiği görülebilmektedir.⁴³

Çarpık kentleşme sürecinde ortaya çıkan himaye sistemleri, tampon kurumlar ve yerel ilişki ağlarının yaygınlığı ve etkinliği, bu tür toplumsal yapılarda bireylerle devletin arasında, bireylerin hayatına çok yakın olan ve ona etki eden topluluk ve kurumların bulunmayışından da güç almaktadır.⁴⁴ Öte yandan fiili bir şekilde devreye giren bu uyum mekanizmalarının modern kentin gereksinim duyduğu

⁴² Görmez, *Kent ve İnsan*, s.38-39.

⁴³ Bkz. Aslanoğlu, *Kent, Kimlik*, s.57.

⁴⁴ Himaye sistemleri ve patronaj ilişkileri içerisinde haminin bağımlı olan tarafın refah ve güvenliğine sağladığı katkı ve hizmetler karşılığında, bağımlı olan taraftan çeşitli ekonomik hizmetler, siyasal itaat ve prestij aldığı eşitsiz bir ilişki olarak şekillenir. Mübcecel Kıray, *Kentleşme Yazıları*, İstanbul 1998, s.185; Fulya Atacan, *Sosyal Değişme ve Tarikat, Cerrahiler*, İstanbul 1990, s.88.

eğitim ve sosyalleşmenin gerçekleşmesinde yeterli ve kapsamlı bir örgütlenme gibi işlev görmesinin beklenemeyeceği de⁴⁵ açıktır.

Kentlilik ve Dinî Hayat

Modern kentsel yapılarda etkin olan yatay ve dikey ilişkiler ağı, kent insanı- nı tutum ve davranışlarında ait olduğu sınıf, statü ve kategorilere göre düşünmeye, davranmaya ve yaşama kalıplarına bağlı kalmaya zorlamaktadır. Toplumsal hare- ketliliğin ve yapının konumlandığı, etkilediği bireysel yönelimler önemli ölçüde dinî zihniyet ve yaşayışa da yansımakta, bu anlamda bir takım değişmeler meydana gelmektedir.⁴⁶ Buna göre modern toplumsal yapılara özgü kategorik farklılaşmalar, en azından kurumsallaşma, uzmanlaşma ve bürokrasinin insan hayatında yol açtığı etkileşimler kadar belirleyici olmakta, kişilerin algı kalıplarında kente özgü dina- mikler ortaya çıkmaktadır.

Bu çerçevede dinin, toplumun farklı kesitleri arasında bir bağ kuran unsur ve güç olma vasfı modern kentsel ortamlarda önemli ölçüde aşınarak, kurumsallaşma olgusu onun diğer sektörlerle denk bir düzeyde görülmesine yol açmıştır.⁴⁷ Modern kent, hayat tarzlarının çoğullaşması ve dinî sembollerin tekelinin kırılması anla- mında *sekülerleşmenin* mümkün alanını ifade etmektedir. Kozmopolit kent ortamı içerisinde geleneksel otorite ve denetim mekanizmalarının çözülmesi ile, hayatın ve tabiatın insan merkezli bir dünya tasarımı çerçevesinde algılanmaya başlanması gerçekleşmiş, bu durum ise dinin kamusal alan ve ilişkilerdeki etkinliğinin kişiler arası ilişkiler düzeyine çekilmesini sağlamıştır.⁴⁸

Modern toplumun çoğulcu karakteri, dinî kurumları da kendilerini sunma a- çısından yeni bir sürece tabi kılmakta, dinî oluşumlar adeta yarışmacı ve rekabet temelinde yapılanan bir pazar ortamı içerisinde tüketiciye arz edilen bir tüketim metaini dönüştürmektedir.⁴⁹ Piyasa şartlarının etkilediği bu yeni durum, ya da dinî anlayışların pazara arz edilmiş mantığı, kuşkusuz bazı geleneksel kabul ve anla- yışları zorlayıcı bir dönüşüme açık bir hale getirebilmektedir. Bu anlamda gelenek- sel inhisarcı eğilimlerinden vazgeçme ya da uzaklaşma durumunda kalabilecek olan dinin, modern kent ortamı içerisinde bireysel tercihlere kalarak, seçeneklerden sadece biri haline dönüşmesi bir şekilde onun yapısının toplumda olup bitenlerden çabuk etkilenen, edilgen ya da kırılğan ve tepkisel bir niteliğe bürünmesine yol açabilmektedir.⁵⁰ Ancak burada modern insanı bekleyen başka bir sonuçta, dinin kurumsal ve kültürel etkinliğinin boşaldığı alanları yeni makul yapıların doldura- maması ya da inşa edilememesi durumu başka sorunların önünü açabilecek nite-

⁴⁵ Aslanoğlu, s.38-39.

⁴⁶ Sabino S. Acquaviva, *Der Untergang des Heiligen in der Industriellen Gesellschaft*, Essen 1964, s.119.

⁴⁷ Zijderveld, *Soyut Toplum*, s.213.

⁴⁸ Bryan S.Turner, *Max Weber ve İslam*, Çev. Yasin Aktay, Ankara 1991, s.206. Berger'e göre sekülerizasyonun toplumsal-yapısal boyutu ile birlikte kültürel ve düşünsel düzey açısından bireylerin bilinçlerinde meydana gelen bir özne yönü bulunmakta olup, bu süreç esasen kent hayatıyla bağlantılıdır. Bkz. Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İstanbul 1993, s.162-163.

⁴⁹ Berger, s.201.

⁵⁰ Berger s.109.

liktedir. Dinin *anlam verme, bütünleştirme ve özdeşlik sağlama* gibi temel işlev ve imkanlarının başka gerçeklik tasarımlarının tarafından ne düzeyde karşılanabileceği ya da karşılandığı tartışma konusudur. Nitekim bu anlamda sekülerleşme dinin etkinliğini kurumsal ve kamusal düzeylerde kaybetmekten çok, bunları yapısında ve rolünde bir değişmeye yol açmakta,⁵¹ ya da dindarlığın bazı boyutlarında azalan etkinliğinin başka boyutlara taşıdığını göstermektedir.

Kentsel ilişkiler sisteminde dinin konumunda ortaya çıkan farklılaşmalar, insanları bir topluluk içinde yer almanın sağladığı özdeşleşmelerden uzaklaştırmıştır. Kent insanı bu anlamda bir düzene aidiyetle değil de, özgür iradesine dayanarak ördüğü ilişkilerle tanımlanır. Bir cemaatle bütünleşme ise, herkesin varoluşunu ait olduğu topluluğun değerleriyle zenginleştiriyordu; onu yapılandırmaya, tanımlamaya ve onda kendi beninin dar sınırlarını aşmayı sağlayan gönüllü bağlılığı yaratmaya katkıda bulunuyordu. Bu tür yapılarda yetistikten sonra bireyselliğe indirgenen insan, kişiliğinin daraldığını görür. Bu özgürleşme içinde, varoluşun daha geniş bir vizyonunda bütünleşme gibi bir genel anlamın kaybolması⁵² söz konusudur.

Modern toplumda bireyler gündelik hayat içerisinde kendilerine atfedilen toplumsal roller sayesinde karmaşık bir kamusal alan ile özel hayatları arasında iki farklı dünyada yaşamayı öğrenmek durumundadırlar. Kamusal yaşamı çevreleyen düzenlilikler ve kurumsallaşmalara karşın öznel boyutta önemli ölçüde belirsizlikler bulunmaktadır. Gerçi toplumsal yapı, geniş bir öznel “kendini belirleme” alanını bireylere sunmaktadır, ama bu çoğullaşmış alanın bireyin özel hayatını yönlendirmede bazı zaafı taşıması mümkündür ve bu bağlamda ilişkileri sınırlı bütünlüklere ve istikrarlı kimliklere dayandırma eğilimi modern toplumun bireylerinde de kendini göstermektedir.⁵³ Bu arayışların ya da birliktelik eğilimlerinin dışında kalanlara ise kendi özel hayatlarına çekilmekten başka bir yol kalmamaktadır. Dolayısıyla kente özgü dindarlık formları artık bilinen kategori ve düzeylerin dışında yeni tepki ve yönelimleri ile daha da bir çeşitlenme potansiyeline sahip bulunmaktadır. Dinin ölüm sonrası, ahiret ve özellikle kader gibi inançla ilgili boyutlarında geleneksel kabul ve öğretilere pek kolay dahil edilemeyecek yeni anlayışların gün yüzüne çıkması ve yaygınlaşması söz konusudur.⁵⁴ Dindarlığın pratik boyutundaki değişmelerin kentsel yapılarda ve iş örgütlenmesinden daha fazla etkileneceği aşikardır. Ancak burada da dinî pratiklerin ve uygulamaların ortaya çıkan yeni taleplerle farklılaşma eğilimine girmesi mümkün görünmektedir. Özellikle artık öngörülemeyen doğal güçlerin ya da ‘sosyal baskı’nın değil de daha çok özgün bir hayatın hesaplanamazlığı içinde güvensizlik ve hayal kırıklıkları ya da başarılı olma talepleri, bir dinî çözümler arayışını beslemektedir.

⁵¹ Günter Kehrler, “Din Sosyolojisi”, Çev. M.E. Köktaş, *Din Sosyolojisi*, Der. M.E.Köktaş-Y.Aktay, Ankara 1996, s.107.

⁵² Bilgin, s.113.

⁵³ Thomas Kern, *Zeichen und Wunder-Enthuastische Glaubensformen in der modernen Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1997, s.23.

⁵⁴ Bu konuda bkz. Celaleddin Çelik, *Kentleşme ve Din-Konya Örneği-*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri SBE, Kayseri 2001.

Dinî hayatın yerleşim birimleri düzeyindeki farklılaşması klasik sosyolojik yaklaşımlarda, kırsal-geleneksel yapıları şekilci, ritüalist, büyüsel, mistik halk dindarlığının; modern kentsel yapıları ise akılcı, bireyselleşmiş, özel yaşamın belli anlarına çekilmiş bir dindarlık anlayışının etkinlik alanları olarak görülmüştür. Bu tipolojik soyutlamanın gelişmekte olan toplumların çarpık kentleşme tecrübeleri içerisinde sosyolojik vakıyyla örtüşmesi bir takım güçlükler taşımakta, özellikle her iki ortamda da bu tipolojiye uymayan temsiller kendini göstermektedir.

Kırsal-geleneksel değerlerin kent ortamı içindeki taşıyıcı unsurunun daha çok küçük esnaf ve zanaatkar yapıları içinde muhafazakar, esnaf dindarlığı ile kaynaşmış bir şekilde öne çıktığı ve kendini sürdürdüğü görülmekte, kente özgü dindarlık göstergelerinin daha çok iktisadi ve kültürel seçkinler arasında yer bulduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada artık özgün bir geleneksel dindarlıktan söz etmeyi güçleştiren yeni melez unsurlar, kendini yeni ifade biçimleri altında sunma imkanı da bulmuştur. Başka bir ifade ile söylersek, kentlerin çevrelerinde yaşayan gerek geleneksel kültürden gerekse de kentsel değerlerden uzakta, ama her ikisinden de bir şeyleri içinde barındıran, sentezleyen ve adeta kentte varolabilmenin kendine özgü koşullarını üreten yeni bir yapılanmadan söz edilebilir. Bu anlamda kültürün çeşitli unsurlarında karşılığını bulan arabesk yönelimlerin, dinî alanda da oldukça etkin bir söylem ve yaşama alanı bulunduğu rahatlıkla söylenebilir. Öyle ki dinin yer yer daha çok pratik ve sembolik yönüne vurgu yapan, toplumsal muhalefet ve direnç odaklarının ideolojik materyalini daha çok dinden sağlayan bazı oluşumlar, etkilerini kentin sadece kenarlarında bırakmamakta ve merkezle bir çok noktalarda bir karşılaşmanın karşı kültürünü de hazırlayabilmektedir. Doğal olarak çarpık kentleşmenin değerler düzeyinde yansıttığı kırılmalar, dinî anlama ve yorumlama kalıplarının da bundan nasibini almasını sağlamaktadır.

Öte yandan teoride kentin kendine özgü yapılanması içerisinde farklılaşan sosyo-kültürel ve sosyo-psikolojik unsurlar, bu yapıya uygun bir akılcı ve bireysel dindarlığa imkan hazırlarken, modern kentin pratiğinde tezahür eden yeni dinî, ya da sözde dinî (quasi-religions) hareket ve oluşumları, yeni cemaatçi eğilimleri kıskırttığı anlaşılmaktadır. Elbette bu beklenmeyen yönelimde, cemaate açlık duygusunu uyandıran bir kurumsallaşmaya bağlı yabancılaşma ile insan ilişkilerine hükmeden soğukluk, resmîlik ve anonimlik olgusunun payı göz ardı edilemez. Bunun yanı sıra yaşanan değişim olgusunun geleneksel olandan farklı bir algılamaya çerçevesi istemesi, ya da geleneksel algı kalıplarının yeni durumlara uygun cevaplar vermede yeterlilik gösterememesi de bu bağlamda düşünülmelidir. Esas olarak gitgide gündelik hayatı mesleki ve ekonomik düzenek içerisinde belirli bir zaman perspektifinde tanzim eden, kültürün de yoğun bir şekilde kitle iletişim araçlarının manipülasyonuna tabi olduğu modern hayatın, dine bağlılığı çeşitli boyutlarda bir sarsıntıya uğratmakta⁵⁵ olduğu açıktır. Üstelik modern kentte oturma bölgeleri de artık o geleneksel mahalle yapısında olduğu gibi toplumsal homojeniteyi sağlayıcı değil, aksine belli sosyo-ekonomik düzeylere göre bir dağılımı göstermekte ve bir anlamda bu şekildeki bir toplumsal hiyerarşinin ya da katmanlaşmanın meşrulasmasına hizmet etmektedir. Toplumsal katmanlaşmanın yerleşim düzeyinde bu

⁵⁵ Ünver Günay, "Modern Sanayi Toplumlarında Din", *Erciyes ÜİFD*, S. 3-4, Kayseri 1986, s.46.

farklılığı derinleştirici ya da insanlara sahip oldukları konum ya da statüleri hatırlarıcı bu yapılanması, dinî hayat açısından da belli bir takım yönelim ve tepkileri besleme potansiyeline sahiptir. Nitekim bu tepkilerin toplumsal hayatın çeşitli alanlarında kendini ifade ederken sert ideolojik argümanlara sarılmasından, ana kültürel yapıya karşı şekillenen alt-kültür adacıklarına çekilmeye ya da alternatif kültürel oluşumlara rağbet etmeye kadar çeşitli yansımaları bulunmaktadır.

Kentleşme sürecinde değişimin etkilerine en fazla duyarlı olan ve adeta parçalı bir hayat yaşayan göçmenler, gündelik hayatın bazı kesimlerinde modern kent kökenli normlara göre hareket ederlerken, bazı boyutlarda ise bu normları içselleştir(e)mediklerini gösteren tutum ve davranışlar sergilemektedirler. Bu tutarsızlık ve çelişkilerin zaman içerisinde giderilme ve kentsel değerlere uyum sağlama eğilimi olmakla birlikte, tersi bir gelişme de yaşanarak bir alt yada karşıt kültürün ortaya çıkma ihtimali de mevcuttur. Aile ve akrabalık sisteminin çözüldüğü bu süreçte birey, kentte yaşanan hızlı sosyal hareketlilik ortamına uyum sağlayabilmek için yeni dayanışma yolları aramaya başlar ve bu ihtiyacını karşılayabileceğini düşündüğü himaye ağları arasında dinî cemaat ve hareketlerde bulunmaktadır.⁵⁶ Kentsel eğitim ve ekonomik imkanlara ulaşma durumu ile dinî bilgiyi edinmede ve yorumlamada bazı geleneksel otoritelerin konumunda farklılaşmaların beklenmesi doğaldır. Dinî bilgi kaynaklarındaki niceliksel artış her zaman beraberinde niteliksel bir zenginliği de getirmemekte, bazen bunun aksine sayılabilecek, hatta bazı çatışmaları derinleştirebilecek yansımaları içinde taşımaktadır.

Kültürel ve ekonomik anlamda kentsel fırsat ve imkanların adil olmayan dağılımı, ister istemez bu farklılaşmış toplum yapısında ortaya çıkabilecek bazı protestolara dinden de önemli ölçüde argüman materyali taşınmasına kapı açabilmektedir. Kuşkusuz kentlerin periferisinde bu anlamda ortaya çıkan bazı cemaatleşme ve kolektif kimlik eğilimleri, salt göreceli yoksunluk, ya da dışlanmışların, marjinallerin kendi yoksunluk durumlarına karşı tepkileri şeklinde değerlendirmek, sürecin olumsuz nesnel koşullarını ve mesela modernleşme tecrübesinin başarısını gerektiren özgün bir süreçte gerçekleşmemiş olması gibi faktörleri göz ardı etmek anlamına gelecektir. Modern kent hayatının sosyo-psikolojik düzeyde yarattığı derin krizler, belki daha çok anlamlandırıcı, yalnızlığı giderici işlevleri ile dinî gündemine taşırken, bu olgu çarpık kentleşme sürecindeki ülkelerde daha çok toplumsal talepleri ifade etme, sosyo-kültürel hayata çeşitli yönleriyle katılma hatta onu yönlendirme işlevlerine talip görünmektedir.

Hızlı kentleşme sürecinde kurumsallaşmanın gecikmesi ya da yetersizlik göstermesi ile barınma, iş, eğitim vb. konularda devreye giren dayanışma ağları, bireylerde bu yüzden oluşabilecek hayal kırıklığı, öfke ve sapmayı engelleyici, toplumsal çözülme ve gerilimleri önleyici potansiyelleri ile adeta sosyal yapının istikrar unsurları gibi işlev görebilmektedirler. Kentsel hayata kurumsal ilişkiler ve yapılar düzeyinde katılım sorunu içinde olan göçmenler için, bir anlamda cemaat yapıları yeni, alternatif sosyalleşme imkanları ile cazibeli adresler haline gelebilmektedir. Göçün başlangıç döneminde kentsel hayata intibakı yumuşatan birer tampon mekanizma gibi işlev gören çeşitli himaye ağlarının zaman içerisinde ya da

⁵⁶ Bkz. H.Tatar, "Kentleşme ve Cemaatleşme", *Türk Sosyoloji Dergisi*, Nisan/1997, S.3, ss.83-86.

genişleyen iktidar alanları doğrultusunda bir alt ya da karşıt kültür oluşumuna, yeni gerilim ve direnç odaklarının teşkiline zemin hazırladıkları söylenebilir. Kitle iletişim araçlarını kullanma, eğlence, eğitim ve ekonomik örgütlenmelere kadar geniş bir yelpazede yer alan etkinlikler ile şekillenen alternatif ikame faaliyetleri, üyelerinin ortak kültürle bağlantılarını geniş ölçüde azaltabilmektedir. Zaman içerisinde kalıcı hale gelme riskini de taşıyan bu yapılar, hem ana dinî yapıda hem de toplumsal bünyede kutuplaşmanın ve çözümlenin nüvesini taşırlar.

Öte yandan kentin statü ve rollere göre ayrılaşmış yapısı içerisinde, insanların kent imkanlarına ulaşma durumlarına göre değişebilen çeşitli din anlayışlarına bağlanma eğiliminde oldukları da gözlenebilmektedir. Bu eğilime, gelişmekte olan ülkelerin kentleşme sorunu olan geçekonda bölgelerindeki kırsal-geleneksel kültürün ve dindarlık tarzlarının, oluşan bu yerel atmosferin içerisinde etkinliğini sürdürmesi ve çoğu durumlarda yeni formları altında kentte var olmaya devam etmesi bir örnek olarak verilebilir. Bunun dışında kentte sahip olunan meslek, sosyo-ekonomik düzey ve gelir durumları ile dinî hayat arasında kurulması mümkün anlamlı bağlantılar olabileceğini düşünüyoruz.

Türkiye’de Kentleşme ve Din

Gelişmekte olan ülkelerle benzer yapısal özellikler taşıyan Türk toplumu da özellikle 1950’li yıllardan sonra çeşitli gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan hızlı bir kentleşme sürecinde karşılığını bulan bir değişime sahne olmuştur.⁵⁷ Türkiye de kentleşmenin itici nedenlerini göçler, nüfus artışı ve toprak yetersizliği, çekici nedenlerini kentsel eğitim, sağlık, kültür ve iş imkanları gibi faktörler belirlerken, ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmeler de bu sürecin iletici nedenlerini teşkil etmiştir. Ancak Türkiye’de de kentleşme olgusunun sanayileşme gibi çekici bir faktöre bağımlı olarak gelişmemesi, kentlere yönelik nüfus hareketliliğindeki yoğunluğun, sanayileşme, örgütlenme ve kurumsallaşma hızından daha fazla olmasını getirmiştir. Belli büyüklükteki kentlere akın eden nüfus, bölgeler arası eşitsiz bir gelişmeye neden olduğu kadar, kendi içinde de istihdam alanları bakımından bazı dengesizlikler içermektedir. Kentli nüfus ile sanayide çalışan nüfus arasındaki orantısızlıklar, Türkiye’deki kentleşmenin hizmet sektörünü, marjinal iş alanlarını ve gizli işsizliği kabartan bir görünüm içinde geliştiğini göstermektedir.

Türk toplumunda kentleşmenin bu gelişim çizgisi, özellikle sosyo-kültürel yapıya yansımaları ve etkileri temelinde yoğun bir tartışmaya yol açmıştır. Kentsel imkan ve donanımlara ulaşmadaki öznel ve nesnel yetersizlikler, kırsal-geleneksel yapı ve ilişkilerin sürekliliğini getirirken, kentsel mekanda da benzer köken ve grupların etrafında yerel himaye ve patronaj ağlarının temel bulmasının gerekçesini oluşturmuştur. Belli dönemlerde akraba, hemşehri gruplaşmaları ve cemaatleşmeler gibi referans çevreleri kitlesel göçün sarsıntılarını hafifleten tampon mekanizmalar olarak işlev görürken, çoğu durumlarda ise bütünleşmenin önünde bir engel haline gelme potansiyelleri ile dikkat çekmişlerdir.

⁵⁷ Sencer, *Türkiye’de Kentleşme*, s.36.

Yapısal ve kurumsal temelleriyle paralel gelişmeyen kentleşme sürecinin belki de en çok tartışılan temel görünümünden ve tartışma unsurlarından birini gecekondu olgusu teşkil etmektedir. Mekansal şekillenmesi bakımından toplumun tabakalaşmış yapısını yansıtan gecekondu, fiziki düzeyle sınırlı kalmayacak bir ayrımlaşma ya da çatışmanın potansiyelini içinde taşımaktadır. Ancak genelde benzer köken ve ilişkilerin yoğunlaşma potansiyelini oluşturan gecekondu semtleri, içerdikleri yoksunluk düzeyine karşın suç bölgeleri olarak tanımlanmaktan da uzak bir ortamı temsil etmektedirler. Gecekondulaşma, çarpık kentleşmenin bir göstergesi olarak kentlerin çevresini hem fiziki hem de kültürel anlamda kuşatırken, kendi içinde alternatif kentleşme dinamikleri ile göçmenlerin kent ortamına geçişlerinde bazı yeni işlevler üretebilmektedir.

Gecekondu ailesi, komşuluk ilişkileri ve buralarda yeşeren yerel dayanışma ağları göçmenlerin diğerleriyle kaynaşmaları, hayat şartlarını düzeltme ve kent hayatına entegre olmalarında temel açılım kapılarını oluşturmaktadır. Akraba ve hemşehri kümelenmeleri, yarattıkları informel güven ortamları ile bir anlamda hem genel toplumsal yapıda kitlesel göçten kaynaklanan sarsıntıları hem de göçmenlerin intibak ve sosyo-psikolojik problemlerini hafifletici oluşumlar olarak yerini almaktadır. Bu özellik ve işlevleri ile gecekondulaşma olgusu, klasik kentleşme yaklaşımlarının öngörülerinin aksine bir yabancılaşma ve anomi nedeni olmaktan çok, kent hayatıyla bütünleşme arayışlarının değişebilen görüntülerini sunmuştur.

Öte yandan kırsal nüfusun kent çevrelerindeki yığılma sürecinde, gündelik hayatı belirleyen ilişkilerin mevcut yapısal farklılaşmaya uygun bir kültürel oluşuma bağlı olarak şekillendiği ve ayrımlaştığı söylenebilir. Bu bağlamda özellikle çevreye uyumsuzluk ya da kültürel gerilim ve çatışmaları ifade eden arabesk ya da popüler kültür tartışmaları çok geniş bir toplumsal alanda karşılık bulmaktadır. Bu tartışmalarda kentleşme sürecinin sosyo-kültürel hayattaki tezahürleri, olgunun gerçekleşme tarzına bağlı olarak yoğun bir şekilde arizi ya da patolojik bir analiz konusu olarak gündeme gelmektedir. Çarpık kentleşme sürecinin, mevcut kentsel değer ya da kurumların baş edemeyeceği ölçüde değişime ağırlığını koyması, kültürel yapı ve değerlerin de buna uygun bir dönüşüme tabi olmasını getirmektedir. Aşırı göç ve nüfus artışının fiziki ve sosyal mekanda yarattığı değişimler, ilk elde kırsal-geleneksel kültürün ya da taşranın kentsel alanları ve kültürü kuşatması anlamına gelmektedir. Buna göre Türkiye’de kırsal kültürün kentsel kültürü taşralaştırdığı, kendine özgü karşıt, alt ya da popüler kültür kavramsallaştırması içerisinde tamamıyla ne kent öncesi kırsal-geleneksel hayata özgü ne de kent hayatına ait olmayan yeni bir yapısal oluşumu öne çıkardığı düşüncesi yaygın bir kabuldür.⁵⁸

Türkiye’de özellikle 1970’li yıllardan sonra gelişen ‘dinî yeniden canlanma’nın; çok sayıdaki siyasi-dini hareketin, gruplaşma ve dernekleşmenin, sanayileşme, kentleşme ve modernleşme süreçlerinde kendini gösteren yapısal değişim temelinde tezahür ettiğini ya da bu değişim seyrine özgü yeni anlam ve biçimleri altında şekillendiğini belirtmek mümkündür. Sosyo-kültürel yapıyı oluşturan temel

⁵⁸ Bu süreçte arabesk ya da melez kültür olarak da ifade edilen kırsal kökenli göçmenlerin tüketimine arz edilmiş kültürel yansımaların bu anlamda kente uyum sağlamanın farklı bir yolu gözü ile bakılmaktadır.

kurum ve ilişkilerde köklü değişimlerin yaşandığı bu süreçte, dağılan eski geleneksel anlam haritaları ve dayanışma formlarının yerine yenilerinin ikame edilememesi ya da tatminkar cevaplar üretilememesi, yeni dinî hareket ve grupların meşruluk zeminini oluşturmaktadır. Esasen bu süreçte değişimin yönünün cemaat türü yapılardan cemiyet türü yapılara doğru bir geçişe yönelik olması toplumsal ve kültürel yapının bütün unsurlarında bu geçişe özgü etkileşimin izlerini sürmemize imkan vermektedir. Doğal olarak bu değişim sürecinde kırsal geleneksel yapılara özgü geleneksel halk dindarlığı ile kentsel değerlerle uyumlu kent dindarlığı arasında önemli bir ayrımlaşma ve farklılaşma gelişmektedir. Diğer taraftan gecekondü kültürü içerisinde şehir hayatına transfer olanın, sadece sufilik ve ziyaret dindarlığı gibi karakteristikleriyle *Halk İslamı* ile sınırlı kalmadığı da, yaşanan dinin göstergelerinden anlaşılmaktadır.

Türkiye’de 1950’li yıllarla birlikte başlayan hızlı iç göç ve kentleşme olgusu, sosyolojik analizlerde daha çok kırsal kökenli kitlelerin kentlerin çevresinden merkeze doğru kültürel kuşatmasını ifade eden merkez-çevre gibi kavramsallaştırmalarla gündeme gelmiştir. Özellikle Ş.Mardin bu süreci taşranın geleneksel dinî kültürünün kent kültürünü istila etmesi ve dönüştürmesi anlamında “çevrenin merkezi fethi” olarak yorumlamıştır.⁵⁹ Bu yaklaşımdan farklı olarak geleneksel halk dindarlığının kentlerin potasında eriyerek dengenin *Yüksek İslâm* lehine kaydığını belirten E.Gellner’in modeli yer almıştır.⁶⁰ Ancak bu kategorik ayrımlar her ne kadar toplumsal gerçeğe belli ölçülerde tekabül yet gösterse de, Türkiye’de değişim sürecinde dinî hayatın bu modelleri ve ayrımları aşan çok farklı tezahürleri ortaya çıkmıştır. Kentleşme sürecinde, yeni toplumsallaşma alanlarının geleneksel biçimlerin yerine geçememesi sorunu, sosyo-ekonomik yoksunlukların patolojik yansımaları kadar önemli etkilere sahip görünmektedir.

Kentlerin çevresinde ya da varoşlarda kaynak bulan sert tutumlu ya da muhafazakar ideolojik yansımaların, sosyo-ekonomik temelli “görelî yoksunluk-refah” çözümlene tarzını aşan boyutları bulunmaktadır. Yeniden dini canlanmanın ya da yeni dinî hareketlerin ortaya çıkışını ‘yoksunluk teması’na göre vurgulayan yaklaşımlar, dinî hareketlere katılma olgusunu nesnel toplumsal ve yapısal göstergelerden çok psikolojik faktörlere ağırlık vererek açıklama eğiliminde olmuşlardır. Bu yaklaşımlarda yeni dinî hareket ve cemaatleşmelerin temelinde kültürel ve sosyolojik bir olgunun varlığına işaret eden gelişmeler ihmal edilmiş görünmektedir. Oysa yeni dinî hareketlerin ideolojik argümanlarındaki toplumsal eleştirinin ağırlıklı noktasını, daha çok toplumu istila eden yabancı değerlerin yarattığı kültür bunalımının teşkil etmesi⁶¹, bu olgunun göz ardı edilemeyecek yönüne işaret etmektedir.

Bu anlamda yeni dini hareketlerin zihinsel yapılanmalarında ve gelişmelerindeki belirleyici ana unsurlardan biri de, sosyo-kültürel ve ekonomik yapılarda önemli sarsıntı, yozlaşma ve çatışmalara yol açan değişim süreçlerine karşı duyulan tepki olmaktadır. Kentleşme sürecinde etkinlik kazanan cemaatler, tarikatlar,

⁵⁹ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul 1991, s.234.

⁶⁰ Ernest Gellner, *Postmodernizm, İslâm ve Us*, Çev.Bülent Peker, Ankara 1994, s.31.

⁶¹ Nur Vergin, “Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış”, *Toplum ve Bilim*, Bahar/Yaz 1985, s.26.

dinin ideolojileşmesi ve siyasallaşması, türbe ve ziyaret dindarlığında gözlenen nispi artış eğilimi, hızla değişen ancak çelişkiden de yakasını kurtaramayan bunalımlı bir toplumda dini hayatta meydana gelen farklılaşmaların göstergeleri olmaktadır. Toplumsal gelişmedeki olumsuzluklar ve çelişkilerin yarattığı güvensizlik, endişe, yalnızlık ve güçsüzlük, kentlerin daha çok orta ve alt tabakalarında ve özellikle de gecekondü bölgelerinde yaşayan insanların bilinçlerinde daha derin etkiler bırakmaktadır. Taşıdığı özellikler itibariyle bu çevreler radikal karakterli dini akımların veya mistik eğilimli tarikatların ya da dini-mistik büyüsel tiplerin faaliyeti için uygun birer ortam haline gelmektedirler.⁶²

Öte yandan dinî cemaat ve tarikatların geleneksel toplumdan modern kentsel yapıya geçişte kurumsal ve yapısal düzeyde ortaya çıkan sorunlara karşı yeni işlev ve rollerle, yeni eylem durumlarına yönelmeleri⁶³, her şeyden önce özellikle bu cemaat yapılarının geleneksel örgüsünü ve pratiğini etkileyerek dönüşmelerini sağlamaktadır. Toplumsal ilişkiler alanında yeni işlevlere talip olan tarikatlar, geleneksel-klasik tarikat yapılarını dünyevileşmenin dönüştürücü gücünden uzak tutmamaktadırlar.

Kentleşme sürecinde dinî hayatın çeşitli boyutlarında aynı olmayan değişimler, kent hayatına özgü yeni bir dindarlık tarzının şekillenmekte oluşunu göstermesi açısından kayda değerdir. Kentsel hayatta yaş, eğitim, meslek ve sosyo-ekonomik düzey gibi değişkenlerdeki farklılaşmaların dinî anlayış ve uygulamalarda da farklı eğilimlere yol açması kaçınılmazdır. Ancak bu değişimin yönünün her zaman için bütün boyutlarda bir zayıflama ya da gerilemeye yol açacağını beklemek, sosyolojik gerçeklikle uyuşmayan bir yanılsamaya yol açacaktır.

Bundan farklı olarak sosyo-ekonomik düzeyde ve mesleki hareketlilikte gözlenen yükselmelerin, kendine özgü eğlence ve estetik yansımaları içerisinde yeni dinî anlayış ve hatta pratiklere imkan vermesi, yoksullukla dindarlık arasında kurulan indirgemeci bağlantıların zaafını teşhir etmektedir. Her ne kadar kentsel hayatın akışı içerisinde dinin pratik boyutuna engel olabilecek bir çok yön bulunmakta ise de, bu durum diğer boyutlara ve özellikle de bilgi boyutuna aynı şekilde yansımamaktadır. Eğitim imkanlarının artışı farklı anlam kalıplarını ve meşrulaştırma sistemlerini tanıma anlamında, dinin zihinlerdeki önceki konumunda bazı sarsıntılara yol açsa, da bu durum çoğu zaman da dinin kitabi, entelektüel yorumlarına fırsat vermekte ve dinî algılamaya ve yaşama yorumlarında bir çoğullaşmaya yol açabilmektedir.⁶⁴

Kentleşme sürecinde dindarlığın inanç boyutunda da özellikle dinin ahiret hayatına yönelik yönünden dünya hayatına yönelik algılanışını içeren bir değişim beklenebilir. Çalışma hayatının önemi, dini anlamda ahiret hayatına yapılan vurgudan çok, dünya hayatını idame etmeye, çalışmaya, üretmeye yönelik yönüne daha

⁶² Ünver Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", *Türk Yurdu*, Nisan/Mayıs 1997, C.17, s.89; H.C.Tatar, *Şehirleşme ve Dinî Cemaatleşme-Malatya Uygulaması-*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1996, s.187; Orhan Türkdöğün, "Batı ve Türk Toplumunda Yeni Dini Hareketler", *Türk Yurdu*, Nisan/Mayıs 1997, C.17, s.37.

⁶³ Ünver Günay-Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Tarikatlar ve Türkiye*, Kayseri 1999, s.397-308.

⁶⁴ Buradaki tespitlerimiz için bkz. Çelik, *Şehirleşme ve Din*, ss.209-213;

fazla vurgu yapılmasına yol açabilir. Diğer taraftan kader konusunda da yine içinde bulunulan konuma göre farklı algılama ve yorumların ortaya çıkışı söz konusudur. Toplumsal yapının dikey hareketlilik açısından gösterdiği esnekliğe göre, kişilerin sosyal statü ve konumlarını belirlemede bireysel irade ve yeteneklere yapılan vurgu da artabilmektedir.⁶⁵ Bu durum kader inancı konusunda kentsel gelişmeye uygun değişik kategorilerin oluşması anlamına gelmektedir. Ancak burada kader anlayışını görelî yoksunluk ve görelî refah durumlarıyla bağlantılı kılma reduksiyonizmine düşmekten sakınmak gerekir. Kentsel kurum ve imkanları kullanma yoksunluğunu yaşayan kişilerde, kaderin algılanma tarzı toplumsal yapıyla muhtemel çatışmaları önleyen, gerilimleri azaltan bir türden, şiddetli muhalefet ve protestoya kadar çeşitli imkan ve düzeylere yol açabilir.

Halk inançlarının geleneksel halk dindarlığı formlarında kalmadığı, büyük kentlerde gözlenen yeni türlerin ortaya çıkışıyla anlaşılmaktadır. Ziyaret dindarlığının çeşitlenerek sürdüğü, büyü ve fala yönelik inançların sosyo-ekonomik ve kültürel düzeylere göre farklılaştığı, alt katmanlarda cinci hoca tipolojisinin üst tabakalarda medyuma dönüştüğü, talep ve beklentilerin ise değiştiği söylenebilir.

İbadet uygulamaları konusunda kent hayatına özgü bir kurumsallaşma ve çeşitlenme eğilimi kendini değişik düzeylerde göstermektedir. Ramazan ayına özgü sosyal yaşantının kamusal alanlara taşacak kadar önemli bir etki gücüne sahip olduğu, mesai saatlerinin yeniden düzenlenme eğiliminden anlaşılırken; kurban kesme konusunda gitgide bu işin profesyonel kurumlara havale edilmeye başlanması, geleneksel uygulamalarda bir farklılaşmanın iyice kendini göstermesinin işaretleri olarak yorumlanabilir.

Öte yandan dinî bilginin edinilmesinde geleneksel otoritelerin yerini kentsel kurumların almaya başlaması, bu bilginin yorumlanmasında öngörülmemiş bazı bireyselliklerin ortaya çıkmasına ve dinî bireyselleşmenin tezahür etmesine uygun bir zemin teşkil etmektedir. Dinî bilginin edinilmesinde ve yayılmasında kitle iletişim araçlarının devreye girmesinin getirdiği ek imkanlar da burada bazı yeni etkileşimlerin odağında bulunmaktadır. Kuşkusuz "öteki" ile karşılaşmanın uygun mekanlarını sağlayan kentsel eğitim ve kültür imkanları, içinde dinî bireyselleşmenin de yer aldığı sekülerleşmenin uygun zeminini teşkil etmektedir. Her ne kadar geleneksel toplumsallaşma mekanları olarak çevre semt ve mahalleler, yerel cemaatleşmeler ve alternatif kentleşme eğilimlerinin odağını oluştursa da, bu durum kentsel ortamlardaki dinî bireyselleşme ve kurumsallaşma eğilimlerinin yayılma gücünü engelleyici görünmemektedir. Ancak dinin *bütünleştirici* işlevinin yanında *ihtilafa yol açıcı* işlevinin de⁶⁶ özellikle de adaletsizlik ve çözülmenin derinleştiği toplumsal yapılarda daha etkin bir şekilde gün yüzüne çıkma ve bazı protestoların materyalini sağlama potansiyeline sahip olduğu burada belirtilmelidir. Sonuç olarak, farklı dinamik ve süreçlere tabi kentleşme olgusu ile dinî hayat arasındaki etkileşimin; geleneksel ile modern arasındaki ilişkinin sadece çatışma içinde olduğu değil aynı zamanda, gerek eski ile yeğinin yan yana bulunduğu gerekse de bu sürece özgü karma biçimleri ile farklılaşan görüntülere zemin hazırladığı söylenebilir.

⁶⁵ Bkz., a.e., 201-202.

⁶⁶ Bkz. Günay, *Din Sosyolojisi*, s.314.

KAYNAKÇA

- Acquaviva, Sabino S., *Der Untergang des Heiligen in der Industriellen Gesellschaft*, Essen 1964.
- Anderson, Nels, "The Urban Way of Life", *Urban Sociology-Contemporary Reading*, Ed. Fuad Baali-Joseph S. Vondiver, USA 1970
- Appelbaum, Richard, *Toplumsal Değişim Kuramları*, Çev. Türker Alkan, Ankara tsz.
- Aslanoğlu, Rana A., *Kent Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa 1998.
- Atacan, Fulya, *Sosyal Değişme ve Tarikat: Cerrahiler*, İstanbul 1990.
- Atalay, Beşir, *Sanayileşme ve Sosyal Değişme (Kırıkkale Araştırması)*, Ankara 1983
-, *Sanayileşme ve Geleneksel Yapı (Japonya Modeli)*, Ankara 1984
- Ayata, Ayşe, "Geleneksel ve Modern Dayanışma", *Dünyada ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler*, Ankara 1994
- Bauman, Zygmunt, *Sosyolojik Düşünmek*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul 1998.
-, *Postmodern Etik*, Çev. Alev Türker, İstanbul 1998.
- Berger, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İstanbul 1993.
- Bilgin, Nuri, *Kollektif Kimlik*, İstanbul 1995.
- Bookchin, Murray, *Kentsiz Kentleşme*, Çev. Burak Özyalçın, İstanbul 1999.
- Cox, Harvey, *Stadt ohne Gott*, Stuttgart 1967.
- Çelik, Celalettin, *Şehirleşme ve Din-Konya Örneği-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2001.
- Dinçer, Yüksel, "Kent, Kentleşme ve Kent Planlaması"; *Kent, Yerel Siyaset ve Demokrasi*, İstanbul 1999.
- Eisenstadt, Samuel, *Tradition, Wandel und Modernität*, Frankfurt am Main 1979.
- Erkut, Gülden, "Kentleşme Sürecinin Sosyolojik Boyutu", *Kentleşme ve Kentleşme Politikaları*, İstanbul 1991.
- Gellner, Ernest, *Postmodernizm, İslâm ve Us*, Çev. Bülent Peker, Ankara 1994
- Giddens, Anthony, *Sociology*, Oxford 1991.
- Görmez, Kemal, *Kent ve İnsan*, İstanbul 1991.
- Günay, Ünver, "Modern Sanayi Toplumlarında Din I-II", *Erciyes Ü.İ.F.D.*, S.3-4, 1986-87, ss.29-58.
-, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", *Türk Yurdu*, Nisan/Mayıs 1997, C.17, ss.80-89.

- Günay, Ünver-Ecer, Vehbi, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Kayseri 1999.
- Haydar, Gülzar, *Şehirlerin Ruhu*, Çev. Gürkan Sekmen, İstanbul 1991
- Holton, R.J., *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, Çev. Ruşen Keleş, Ankara 1992.
- İsbir, Eyüp, *Kentleşme, Metropoliten Alan ve Yönetimi*, Ankara 1982.
- Keleş, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, Ankara 1993
- Kehrer, Günter, "Din Sosyolojisi", Çev. M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, Der. Y.Aktay-M.E.Köktaş, Ankara 1996.
- Kern, Thomas, *Zeichen und Wunder-Enthusiastische Glaubensformen in der modernen Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1997.
- Kılıçbay, M.A., *Şehirler ve Kentler*, Ankara 1993
- Kıray, Mübeccel, *Kentleşme Yazıları*, İstanbul 1998.
- Kongar, Emre, "Kentleşen Gecekondular Ya da Gecekondulaşan Kentler Sorunu", *Kentsel Bütünleşme*, Ankara 1982, ss.23-54.
- Laborit, Henri, *İnsan ve Kent*, Çev. Bertan Onaran, İstanbul 1990.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul 1991.
- Mellor, J.R., *Urban Sociology in an Urbanized Society*, London 1977.
- Robins, Kevin, *İmaj*, Çev.Nurçay Türkoğlu, İstanbul 1999.
- Sarıbay, A.Y., "Kent: Modernleşme ile Postmodernleşme Arasındaki Köprü", *Kente Birlikte Yaşamak Üstüne*, İstanbul 1996
- Sencer, Yakut, *Türkiye'de Kentleşme*, Ankara 1979.
- Senneth, Richard, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, Çev. Serpil Durak-Abdullah Yılmaz, İstanbul 1996
- Sezal, İhsan, *Kentleşme*, İstanbul 1992.
- Simmel, George, "Die Grosstädte und das Geistesleben", *Die Grosstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung*. (Jahrbuch der Gehe-Stiftung Dresden, hrsg. von Th. Petermann, Band 9, Dresden 1903, ss.185-206.
- Tatar, Hüsnüye Canbay, *Şehirleşme ve Dini Cemaatleşme-Malatya Uygulaması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1996.
- Tolan, Barlas, *Sosyoloji*, Ankara 1993
- Toynbee, Arnold, *Unaufhaltsam wächst die Stadt*, Stuttgart 1971
- Turner, Bryan S., *Max Weber ve İslam*, Çev. Yasin Aktay, Ankara 1991.
- Türkdoğan, Orhan, "Batı ve Türk Toplumunda Yeni Dini Hareketler", *Türk Yurdu*, C.17, S.116-117, ss.33-38.
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler*, Ankara 1983.

- Vergin, Nur, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", *Toplum ve Bilim*, Bahar/Yaz 1985, ss.9-28.
- Wirth, Louis, "Urbanism as a Way of Life", *The City Reader*, Ed. Richard T. Le Gates-Friedrich Stout, London 1996
- Yörükan, Ayda, *Şehir Sosyolojisinin Teorik Temelleri*, Ankara 1968.
- Zijderveld, Anton C., *Soyut Toplum*, Çev.Cevdet Cerit, İstanbul 1985.